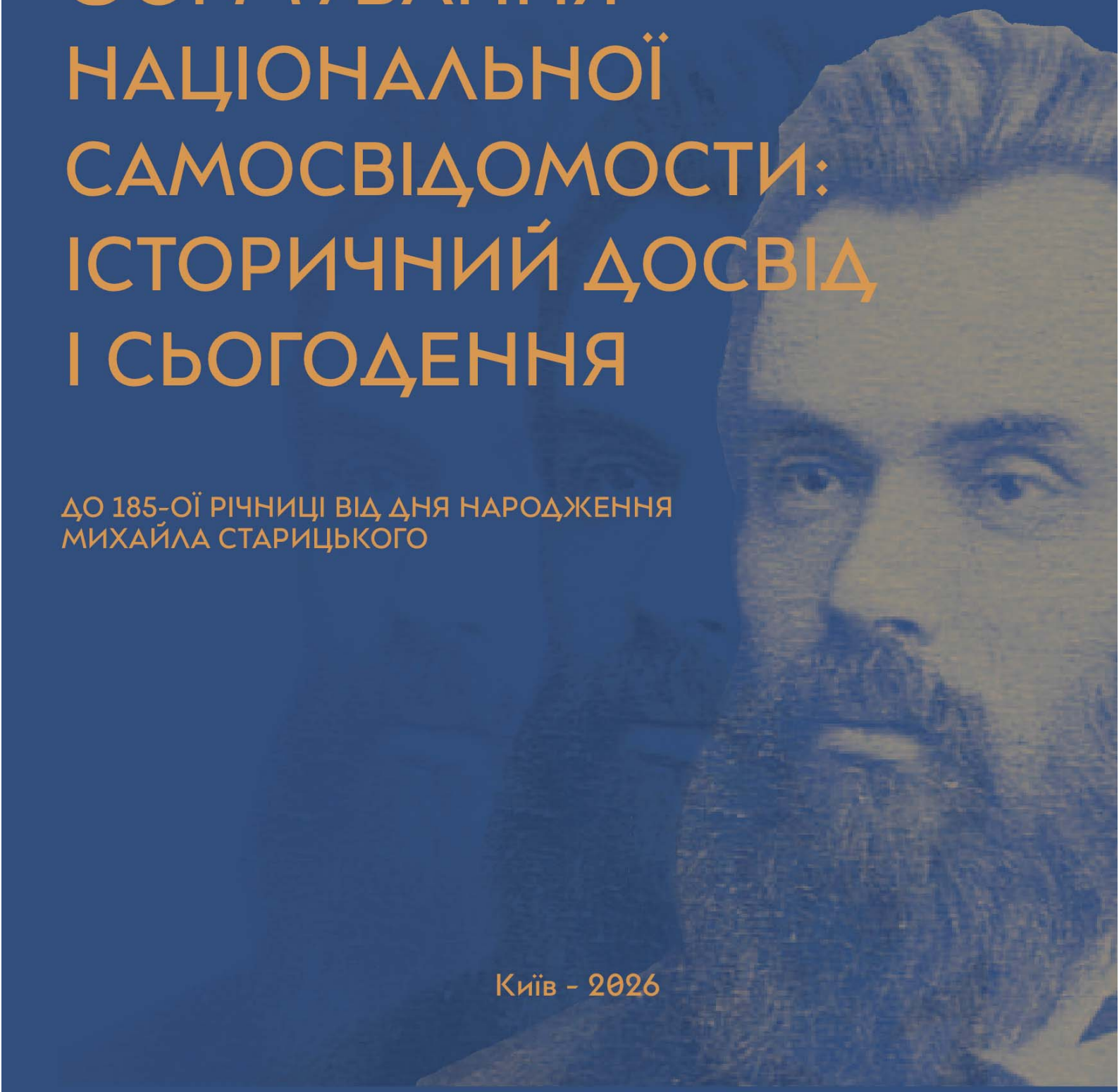
ВИЗНАЧНІ ОСОБИСТОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СЬОГОДЕННЯ

ДО 185-ОЇ РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

Київ - 2026

Музей видатних діячів української культури
Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького

Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»

ВИЗНАЧНІ ОСОБИСТОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СЬОГОДЕННЯ

ДО 185-ОЇ РІЧНИЦІ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

Збірник статей XXI наукового семінару

Київ - 2026

УДК 929:008(=161.2):159.922.4(082)
В 44

Рекомендовано до друку рішеннями науково-методичної ради Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького
(протокол № 1 від 21 січня 2026)

Редакційна колегія: д-р. іст. н, проф. Валентина Піскун (співголова), канд. іст. н., директор МВДУК Ольга Гураль (співголова), канд. філол. н., доц. Інна Галак, канд. філол. н. Тетяна Шептицька, канд. пед. н., проф. Людмила Савенкова, канд. іст. н. Дмитро Гордієнко, Анна Пузиркова, Ірина Чиркова.

Упорядники: канд. філол. наук Інна Галак, Анна Пузиркова

В 44 **Визначні особистості української культури в процесі формування національної самосвідомости: історичний досвід і сьогодення.** До 185 річниці від дня народження Михайла Старицького : збірник статей XXI наукового семінару / Ред. кол.: В. Піскун, О. Гураль [та ін.] ; упоряд. І. Галак, А. Пузиркова. – Київ, 2026. – 194 с. електронне видання

ISBN 978-966-931-351-5

Збірник наукових статей присвячено комплексу питань про особливості та умови творення митецького, наукового, освітнього, громадсько-політичного українського простору, осмислення ролі окремих особистостей у формуванні національної самосвідомости на знакових етапах національного буття, осягнення історичного досвіду, викликів сьогодення та українських перспектив у майбутньому. Збірник призначений для науковців, студентів, музейників та всіх, хто цікавиться історією та культурою України.

ISBN 978-966-931-351-5

© Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького, 2026
© Автори статей, 2026
© Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2026

УДК 78.071.1:929]:050.48"1927"

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТИ МИКОЛИ ЛИСЕНКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «МУЗИКА» (1927 р.)

Наталія ЦІВУН

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6262-9419

Микола Лисенко – велична постать в українській культурі: державник, композитор, основоположник інструментальних жанрів української музики, піаніст, педагог, що відкрив першу в Україні національну музичну школу, музичний етнограф, громадський діяч, чиє ім'я радянська (московська) влада робила спроби нівелювати, що й відображає видання «Музика» (1923–1927), а згодом «Музика мас» та «Радянська музика». Метою дослідження є представлення погляду на постать Миколи Лисенка його сучасників на сторінках журналу «Музика» за 1927 р. У статті проаналізовано одну зі статей, присвячену вшануванню пам'яти Миколи Лисенка, а саме: Василь Овчинников «М. В. Лисенко в Москві (спогади)». Для аналізу матеріалу використовувалися описовий, зіставний та порівняльно-історичний методи. Новизною роботи є зіставлення матеріалів описаної події (перебування Миколи Лисенка в Москві 1911 р. на урочистостях, що були присвячені 50-річчю від смерти Тараса Шевченка), у різних наукових працях, присвячених видатному композиторові.

Ключові слова: *Микола Лисенко, композитор, журнал «Музика» (1927), спогади, стаття.*

Honoring the memory of Mykola Lysenko in the pages of the magazine «Music» (1927)

Mykola Lysenko is a majestic figure in Ukrainian culture: a statesman, composer, founder of instrumental genres of Ukrainian music, pianist, teacher who opened the first national music school in Ukraine, musical ethnographer, and public figure whose name the Soviet (Moscow) authorities attempted to erase, as reflected in the publications Muzyka (1923–1927), then Muzyka mas and Sovetskaya muzyka. The purpose of the study is to present the views of Mykola Lysenko's contemporaries on the pages of the magazine «Music» for 1927. The article analyzes one of the articles dedicated to the memory of Mykola Lysenko, namely: Vasyl Ovchinnikov's «M.V. Lysenko in Moscow (memories)». Descriptive, comparative, and comparative-historical methods were used

to analyze the material. The novelty of the work is the comparison of materials on the described event (Mykola Lysenko's stay in Moscow in 1911 at the celebrations dedicated to the 50th anniversary of Taras Shevchenko's death) in various scientific works dedicated to the outstanding composer.

Keywords: *Mykola Lysenko, composer, magazine «Music» (1927), memoirs, article.*

Журнал «Музика», який був заснований 1923 року як друкований орган Всеукраїнського музичного товариства імені Миколи Леонтовича, у 1927 році мав останній випуск – № 5–6 за листопад-грудень. У цьому виданні редакція журналу анонсувала вихід нового видання, що «задовольнив би потреби масової музичної роботи», – це місячник «Музика – масам». На сторінках видання «Музика» спостерігаємо уже в 1925 р. впровадження більшовицько-тоталітарної маніпулятивної системи, яка особливо розквітне у виданнях «Музика мас», «Радянська музика», завданням якої було нівелювати працю відомих українських діячів, зокрема й Миколи Лисенка»[1].

Останній номер журналу «Музика» за листопад-грудень 1927 р. (№ 5–6) був присвячений вшануванню пам’яти Миколи Лисенка, оскільки у 1927 році збіглися дати – 85 років від дня народження (22 березня 1842 р.) і 15 років від дня смерти (6 жовтня 1912 р.) великого українського композитора. Об’єктом наукового дослідження є особливости вшанування пам’яти великого українського композитора Миколи Лисенка на сторінках видання «Музика» за 1927 р.

У номері є кілька статей, присвячених Миколі Лисенкові, зокрема: 1) «Передова» – вступна стаття від редактора щодо визначних дат великого українського композитора Миколи Віталійовича Лисенка; 2) Я. Полфьоров «Микола Лисенко в світлі сучасности»; 3) С. Тележинський «М. В. Лисенко як

[1] Цівун Н. М. Постать Миколи Лисенка на сторінках журналу «Музика» (1923–1927). *Визначні особистості української культури в процесі формування національної самосвідомості: історичний досвід і сьогодення*: збірник тез доповідей та повідомлень XX наукового семінару / Ред. В. Піскун, О. Гураль; упоряд. І. Галак, А. Пузиркова. Київ, 2025. С. 92.

диригент»; 4) Максим Рильський «Лисенко (Клаптики споминів)»; 5) В. Овчинников «М. В. Лисенко в Москві (спогади)» 6) О. Д. Подав «Дореволюційна російська преса про М. В. Лисенка»; 7) С. Д. Подав «Листи М. В. Лисенка».

Привертає увагу стаття-спогади Василя Павловича Овчинникова про перебування Миколи Лисенка у Москві 1911 року на урочистостях, що були присвячені 50-річчю від смерти Тараса Шевченка – великого українського поета.

Принагідно варто згадати про постать самого автора статті. Василь Павлович Овчинников – це актор, бандурист, який народився 1868 р., а був репресований після 1934 р. Гри на бандурі навчився у Волошенка Андрія Прокоповича, який, до речі, є автором музики до відомого українського романсу на слова Михайла Старицького «Ніч яка місячна». Працював у трупі під керівництвом М. Кропивницького. Виїхав до Москви: від 1900 – суфлер Великого театру, від 1909 – соліст українського гуртка «Кобзар», виступав як бандурист, пропагував кобзарське мистецтво. Повернувся в Україну: від 1925 – суфлер Харківського оперного театру[2].

За словами Василя Овчинникова, він познайомився з Миколою Віталійовичем Лисенком у 1885 р., коли «брав участь у хорі під його орудою». В Україні 1911 р. проводити роковини з дня смерти Тараса Тараса Шевченка було заборонено, а Москви цей наказ не торкнувся, тому українці-артисти з «гуртком «Кобзар» на чолі вирішили якомога надзвичайніше урядити вшанування пам’яти великого страдника за долю простого люду».[3] Проте організація заходів проходила дуже складно: по-перше, «гніт реакції давив і на імператорські театри: до артистів почали «придивлятись»; по-друге, у театрі поміж артистами були шпиги; по-третє, «вся трупа Великого театру, на

[2] Жулинський Б. Овчинников (Овчинників) Василь Павлович. Українська музична енциклопедія. Київ: Видавництво ІМФЕ. 2016. Т. 4. С. 357.
[3] Овчинников В. М.В. Лисенко в Москві (спогади). *Музика,* 1927. № 5–6. С. 32.

пропозицію «Союза русского народа», відмовилася записатися в члени «Союзу», що викликало незадоволення у «сферах»; по-четверте, український гурток «Кобзар» сприймався як щось «небезпечне»[4]. Отже, артисти під різними приводами відмовлялися брати участь у концертній програмі, що була присвячена пам'яти Тараса Шевченка.

Несподівано «Комітет» одержав звітку від М. В. Лисенка, котрий повідомляв, що з причини заборони вшанування 50-х роковин смерти Тараса Шевченка в Києві, він приїде до Москви. Настрій в артистів одразу змінився. «Забуто було і про шпигів, і про небезпеку. **Всі згодилися взяти участь поруч із тим, хто все своє життя не боявся бути українцем** [вид. Н. Ц.]. Полетіла телеграма до міністра двору. Дозвіл одержали, і тоді «Комітетові» прийшлося багатьом артистам відмовити, бо, інакше, як згадує В. Овчинников, «програма мала затягнутися до ранку»[5].

Програма складалась із двох частин. Перша частина – це вистава за п'єсою Тараса Шевченка «Назар Стодоля», у якій брали участь такі артисти, як М. К. Садовський, С. В. Тобілевич-Кара (дружина небіжчика І.К. Карпенка-Карого), М. Е. Малиш-Федорець, А. Н. Балановська, О. Д. Дикий, О. І. Корольчук, В. І. Розсудов-Кулябко. Друга частина (концертна програма) була побудована так, що стала вшануванням не тільки пам'яти незабутнього поета України – Тараса Шевченка, але і його талановитого інтерпретатора – Миколи Лисенка, оскільки «артисти-українці Москви довели свої симпатії й повагу до композитора, що всі свої сили віддав праці в Україні і задля України»[6]. Наведемо повну програму концерного відділення, оригінал якої В. П. Овчинников передав до Київського музичного музею:

1. **«Заповіт»** Т. Шевченко. Виконує хор під керівництвом В. В. Нікітіна.

[4] Там само.
[5] Там само.
[6] Овчинников В. М. В. Лисенко в Москві (спогади). *Музика,* 1927. № 5–6. С. 33.

2. **Друга українська рапсодія «Думка-шумка»**, твір М. В. Лисенка. Виконує на фортеп'яно автор.
3. **«Молитесь, братія»,** слова Шевченка, музика М. В. Лисенка. Виконує М. І. Донець.
4. **«Гетьмани, гетьмани»,** слова Шевченка, музика М. В. Лисенка. Виконує Б. Ф. Павловський.
5. Вірш Тараса Шевченка. Читає М. Садовський.
6. **«Садок вишневий**», слова Т. Шевченка, музика М. В. Лисенка. Виконує А. В. Нежданова.

Антракт 10 хвилин

1. **«Мені однаково»,** слова Т. Шевченка, музика М. В. Лисенка. Виконує Д. І. Рознатовський.
2. **«Ой одна я, одна**», слова Т. Шевченка, музика М. В. Лисенка. Виконує Н. Є. Калиновська-Доктор.
3. **«Минають дні»,** слова Т. Шевченка, музика Б. Підгорецького. Виконує Н. С. Южина-Єрмоленко.
4. Романс на слова Шевченка. Музика М. В. Лисенка. Виконує Балановська.
5. **«Б'ють пороги»,** кантата слова Т. Шевченка, музика М. В. Лисенка. Виконують Л. Н. Балановська, Є. І. Вашкевич, М. І. Семенов, М. І. Донець, Д. Є. Рознатовський. Хор і оркестр під керівництвом В. В. Нікітіна.

Акомпанують Ренчицький Петро Миколайович, Підгорецький Петро Миколайович.

Як бачимо, у програмі зазначено було лише один твір Бориса Підгорецького – українського етнографа, композитора, музичного критика, педагога з міста Лубни, але він, «почувши про «змову», сам попрохав Н. С. Єрмоленко-Южину співати щось Лисенкове»[7].

[7] Там само.

М. В. Лисенко до Москви приїхав 17 березня (а планувалося 11 березня), тобто напередодні концерту, тому диригувати відмовився. Диригував і виставою, і кантатою «Б'ють пороги» Василь Васильович Нікітін. А вранці 18 березня, як згадує В. П. Овчинников, «у театрі Консерваторії відбувалася генеральна проба вистави. Виконавці кантати, солісти А. Н. Балановська, Є. І. Вашкевич, М. І. Донець, М. І. Семенов, великий оркестр і **двіста душ об'єднаного хору** [вид. Н. Ц.] з диригентом В. В. Нікітіним на чолі, дожидали славного автора, і як тільки він показався на сцені, залунали гучні оплески і бучний туш оркестру. М. В. Лисенко, зворушений, кланявся і дякував за пошану»[8]. Серед основних моментів творчого вечора, присвяченого пам'яти Тараса Шевченка, варто відзначити такі особливості:

1. Сам Микола Віталійович виконував свою «Другу українську рапсодію» й акомпанував Калиновській-Доктор та Балановській. Коли він вийшов на сцену, вся зала зробила йому овацію та закидала квітами. Микола Віталійович був глибоко зворушений.

2. В особі Миколи Віталійовича Лисенка «українське й російське громадянство вітало Україну, і тим чинило демонстрацію проти тих, хто заборонив українцям упорядкувати Шевченківське свято в себе на Україні».[9]

3. Цим ювілейним заходом «ми показали всьому світові, що вміємо шанувати тих, хто все навіть життя своє віддає за правду й нарід. Москва побачила, які спроможности має Україна для утворення власної культури, якими мистецькими скарбами й силами вона володіє»[10].

Ще одна подія трапилася з М. В. Лисенком під час перебування у Москві: контора імператорських театрів запрохала його для переговорів про постановку на сцені Великого театру опери «Тарас Бульба». Композитор «вимагав, щоб опера виконувалась українською мовою, але дирекція на це принципово не згожувалася, вказуючи, що Гоголь написав «Тараса Бульбу» російською мовою

[8] Там само.
[9] Там само.
[10] Там само.

і що на ансамбль не вистачить артистів, що знають українську мову»[11]. Микола Лисенко навів такі аргументи на свою користь: по-перше, Гоголь писав російською мовою через «незалежні обставини»; а по-друге, артистів Великого театру (українського походження) він налічив п'ятнадцять осіб, котрих знав особисто. Проте почалися суперечки: «неудобно», «что скажут»; вказувалося, що в клавірі «Тараса Бульби» поруч з українським уже є російський переклад і що це полегчує питання про постановку опери на сценах імператорських театрів, **що композиторові має бути однаково** [вид. Цівун Н.М.], якою мовою виконується його твір». Але Микола Віталійович стояв на своєму. Розмова закінчилася нічим»[12].

Перед від'їздом до Києва М. В. Лисенко був у Великому театрі на опері Глінки «Руслан і Людмила». Співали всі партії артисти-українці, зокрема:

- Людмилу – **Нежданова Антоніна Василівна**: народилася 4 (16) червня 1873 у селі Крива Балка, тепер частина м. Одеси; оперна співачка. Була учасницею вечорів українського музично-драматичного товариства «Кобзар» у Москві (1910–17)[13];
- Бориславу – **Єрмоленко-Южина Наталія Степанівна**: справжнє прізвище Плуговська; народилася 1881, м. Київ; українська оперна співачка (драматичне сопрано); вокальну освіту здобула приватно у М. Зотової в Києві (1897–1901);
- Ратміра – **Нікітін Василь Васильович**: справжє прізвище – Проворов; родом з містечка Сміла; диригент, хормейстер, композитор, аранжувальник, актор[14];
- Руслана – **Петров Василь Радіонович**: народився 28 листопада 1875 у селі Олексіївка, тепер Зміївського району Харківської області; оперний співак (бас). Вокальну освіту здобув у Московській консерваторії (1897–1902, клас

[11] Овчинников В. М. В. Лисенко в Москві (спогади). *Музика,* 1927. № 5–6. С. 34.
[12] Там само.
[13] Лисенко І. Словник співаків України. Київ: Видавництво «Рада», 1997. 354 с.
[14] Лунанська К. Українська музична енциклопедія. Київ, 2016. Т. 4. С. 254.

А. Барцалла). У 1902–36 – соліст Великого театру в Москві. Видатний представник вітчизняної вокальної школи;

- Фарлафа – **Лоський Володимир Аполлонович**: народився в Києві, оперний співак (бас) і режисер. У 1920–26 брав участь у виставах музичної студії МХАТу. Відомий також як популяризатор української музики, зокрема творчости Миколи Лисенка (у 1903-му співав арію Пацюка в опері «Різдвяна ніч» Лисенка на ювілейному концерті композитора);
- Фіна – **Гарденін Семен Іванович**: справжнє прізвище Коваленко; народився в Чернігівській губернії;
- Свєтозара – **Трезвинський Степан Євтропович**: народився 10 грудня 1860 року в селі Семигори Канівського повіту Київської губернії Російської імперії (тепер село Обухівського району України) у сім'ї священника. У 1889–1928 роках – соліст московського Великого театру.

Микола Лисенко, за словами В.П. Овчинникова, із захопленням слухав музику Глінки, милувався пишною постановкою опери та мріяв про таку поставку опери «Тараса Бульби», а тоді запитав: «Чи діждемо ж ми коли-небудь, що й у нас, на Україні, буде отака своя опера?»[15].

В. П. Овчинников у статті-спогаді наголошує на націєцентричній позиції Миколи Лисенка, його відданости українській народній справі: «***Славного українського музики не стало. Не стало того, хто українську пісню, цю сльозу-перлину нашого народу вправив у коштовну оправу гармонізації. Хто в тяжкі часи лихоліття не пішов на компроміс зі своїми переконаннями і не проміняв на ласощі ситої російської культури своєї скромної, але дуже корисної праці на ниві української культури***».[16]

На нашу думку, варто згадати працю «Спогади сина» Остапа Лисенка, сина Миколи Віталійовича, зокрема розділ XVI «Родина»[17]. На сторінках цієї

[15] Овчинников В. М. В. Лисенко в Москві (спогади). *Музика,* 1927. № 5–6. С. 34.
[16] Там само.
[17] Лисенко О. Спогади про батька. Київ, 1966. С. 286–287.

книги описано поїздку Миколи Лисенка до Москви на Шевченківські дні. Проте вищевикладений аналіз статті Василя Овчинникова та спогади Остапа Лисенка на цю подію відрізняються. Відчувається, що син Лисенка пише спогади про батька під тиском політики радянської системи, московської ідеології з акцентом прославлення «російських братів». Проаналізуємо деякі аспекти цієї праці.

1. Чи читав Остап Лисенко статтю Василя Овчинникова? Припускаємо, що так, оскільки він і сам публікував статті про батька та його листи в журналі «Музика», а номери № 5–6 за листопад-грудень 1927 р. були ювілейні.

2. Чому в «Спогадах про батька» не згадано про Василя Овчинникова та про його опис-спогад про перебування Миколи Лисенка у Москві? Мабуть, тому що артист-кобзар був репресований 1934 року – і подальша його доля не відома.

3. Тиск радянської системи змушує Остапа Лисенка подавати таку інтерпретацію тих подій (а можливо, і редакторські правки), наприклад:

- *«Хоч і не на рідній Україні, а таки вдалося нам <u>за допомогою російських братів</u>* [підкресл. Н. Ц.] *у сім'ї братній пом'янути Тараса. І добре пом'янути, – поділився він з нами своєю радістю»*[18]. Проте концертна програма була організована лише силами українців, зокрема товариством «Кобзар», Василем Овчинниковим та українськими артистами, які на той час жили й працювали у Москві. Крім того, саме звістка про приїзд до Москви на урочистості самого М. В. Лисенка уможливила створення цієї концертної програми.

- *«Міністр його «великомордія» забороняє Шевченка, <u>а хто співає Тарасові пісні на московській сцені? Нежданова – цариця російської опери.</u>* [підкресл. Н. Ц.] *Отаке-то, добродію! А то, землячки, усе дзвоните в усі*

[18] Лисенко О. Спогади про батька. Київ, 1966. С. 286.

дзвони: росіяни, росіяни, а нема того, щоб подумати, хто з них народу українському справжній ворог, а хто брат рідний!»[19]. Остап Лисенко згадує лише Нежданову як царицю російської опери, яка, до речі, була українкою за походженням. Крім того, варто наголосити, що в концертній програмі брали участь лише артисти-українці, зокрема Н. Є. Калиновська-Доктор, Н. С. Єрмоленко-Южина, А. Н. Балановська, Є. І. Вашкевич, М. І. Донець, М. І. Семенов, Д. І. Рознатовський, О. Д. Дикий, Ф. Б. Павловський, В. В. Нікітін, В. П. Овчинников. Власне, Російська імперія, а потім більшовицька влада вибудували систему, за якої показати свій талант, досягти успіху, зробити кар'єру, заробити матеріальні статки можна було переважно в Москві та Петербурзі. Саме так збагачувалася російська культура українськими талантами, що їх потім записували до російських, а згодом – радянських акторів чи співаків.

Отже, постать Миколи Лисенка настільки велична та багатогранна в українському культурному просторі, що потребує активного обговорення не тільки в сучасному науковому просторі, а й в медійному та навчальному. У подальших дослідженнях варто вивчити детально питання про те, як радянська влада применшувала досягнення композитора та нівелювала його ім'я, що простежується на сторінках видань «Музика» (1923–1927), «Музика мас» та «Радянська музика».

References

1. Zhealynskyi, B. (2016) Ovchynnykov (Ovchynnykiv) Vasyl Pavlovych [Ovchinnikov (Ovchinnikov) Vasily Pavlovich]. *Ukrainska muzychna entsyklopediia*. Kyiv: Vydavnytstvo IMFE. T. 4 [in Ukrainian].

2. Koliada, I., Koliada, Yu, Verhun S. (2015) Mykola Lysenko [Mykola Lysenko]. Kharkiv: Folio, 2015 [in Ukrainian].

[19] Лисенко О. Спогади про батька. Київ, 1966. С. 287.

3. Tsivun, N. M. (2025) Postat Mykoly Lysenka na storinkakh zhurnalu «Muzyka» (1923-1927) [The figure of Mykola Lysenko in the pages of the magazine «Music» (1923–1927)]. *Vyznachni osobystosti ukrainskoi kultury v protsesi formuvannia natsionalnoi samosvidomosti: istorychnyi dosvid i sohodennia : zbirnyk tez dopovidei ta povidomlen KhKh naukovoho seminaru* / Red. V. Piskun, O. Hural; uporiad. I. Halak, A. Puzyrkova. Kyiv, 92–96. Retrieved from https://enpuirb.udu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/abe00a0b-f547-4dda-8360-a4bc9868a9b7/conten [in Ukrainian].

Наталія Цівун – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри стилістики української мови, Український державний університет імені Михайла Драгоманова (вул. Пирогова, 9, Київ, 02000, Україна)

Natalia Tsivun – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Stylistics of the Ukrainian Language, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University (9 Pirogova St., Kyiv, 02000, Ukraine).

E-mail: ts.nata@ukr.net